

Setze jutges. Dictats tòpics peninsulars i veïnatge lingüístic¹

Joan Fontana i Tous
Universitat de Barcelona

1. Grandes quimeras de nonada. Liminar

Al capítol 25 de la segona part del *Quijote*, Cervantes hi insereix l'anomenada "aventura del rebuzno",² en què un regidor d'un poble aragonès innominat extravia el seu ase i, malgrat remoure cel i terra, no és capaç de trobar-lo. Al cap d'uns dies, un altre regidor de la mateixa localitat l'informa que ha vist la bèstia a la muntanya en un estat lamentable; els dos convilatans s'hi adrecen a cuita-corrents i, un cop allí, decideixen que cadascú es col·loqui a un cantó i es posi a bramar per, així, atreure l'ase. Brama que bramaràs, l'ase no el van trobar pas, però sí que van acabar topant tots dos, perquè bramaven tan bé, que l'un confonia el bram de l'altre amb el de l'ase. Malauradament, l'animal va aparèixer devorat pels llops i, al capdavant, els dos regidors se'n van haver de tornar al poble, decebuts per la pèrdua però ben cofois d'aquell insospitat i compartit talent a l'hora de bramar; i no cal dir que tan peculiar virtut no va passar desapercibuda ni al poble ni més enllà dels seus límits:

Todo lo cual se supo y se estendió por los lugares circunvecinos; y el diablo, que no duerme, como es amigo de sembrar y derramar rencillas y discordia por doquiera, levantando caramillos en el viento y grandes quimeras de nonada, ordenó e hizo que las gentes de los otros pueblos, en viendo a alguno de nuestra aldea, rebuznase, como dándoles en rostro con el rebuzno de nuestros regidores (*Quijote*, II, Cap. 25).

A la novel·la, aquests "caramillos en el viento y grandes quimeras de nonada" enverinen la convivència fins al punt que, al capítol 27, sorprenem dos pobles, el blasmat (és a dir, el del bram) i el blasgador, a punt d'entrar en batalla. Abans, emperò, don Quijote intenta calmar els ànims amb la seva eloqüència característica:

Siendo, pues, esto así, que uno solo no puede afrentar a reino, provincia, ciudad, república ni pueblo entero, queda en limpio que no hay para qué salir a la venganza del reto de la tal afrenta, pues no lo es; porque ¡bueno sería que se matasen a cada paso los del pueblo de la Reloja con quien se lo llama, ni los cazoleros, berenjeneros, ballenatos, jaboneros, ni los de otros nombres y apellidos que andan por ahí en boca de los muchachos y de gente de poco más a menos! ¡Bueno sería, por cierto, que todos estos insignes pueblos se corriesen y vengasen,

---

¹ Aquesta contribució s'emmarca en el projecte «Variació i canvi lingüístic en català: anàlisi i comparació des de les perspectives geolingüística i lexicogràfica dialectal (GEO-LEX-CAT)» (PGC2018-095077-B-C43), dirigit per Maria-Pilar Perea en el marc del projecte coordinat «El Atlas Lingüístico de la Península Ibérica: edición digital y análisis de datos (ALPI: EDA)», que finança el *Ministerio de Ciencia, Innovación y Universidades*: <<https://www.ub.edu/geolex/presentacio/>>. Agraïm a Vicent Beltran i Ramon de Andrés el seu expert assessorament pel que fa als àmbits valencià i asturià, respectivament; a Maria-Reina Bastardas, José Enrique Gargallo i Víctor Pàmies, l'atenta lectura de l'article i els seus valuosos consells; a Xosé Afonso Álvarez, els suggeriments bibliogràfics. Finalment, manifestem la nostra reconeixença a Veneranda López Fernández (1933-), de la saviesa i hospitalitat de la qual ens hem beneficiat tothora a Casa Madroño de Negueira de Muñiz.

² Segons Riquer (193), es tracta d'una "[...] historieta de tipo tradicional sobre la rivalidad entre dos pueblos vecinos que están a punto de llegar a las armas".

y anduviesen contino hechas las espadas sacabuches a cualquier pendencia, por pequeña que fuese! No, no, ni Dios lo permita o quiera (II, Cap. 27).³

Observem com el nostre *hidalgo* salpebra l'anterior parlament amb diversos dictats tòpics:⁴ en primer lloc, esmenta *el pueblo de la Reloja*, que tant podria ser Espartinas (a Sevilla), com Yepes o Ocaña (a Toledo). I, d'altra banda, hi aplega quatre pseudogentilicis:⁵ *cazoleros*, referit als habitants de Valladolid; *berenjeneros*, als de Toledo; *jaboneros*, terme que no queda clar si es refereix als de Sevilla o bé als de Torrijos (a Toledo); i el més habitual de tots, *ballenatos*,⁶ que, en aquest cas, al·ludeix als habitants de Madrid, ja que, segons Gaspar Sánchez (2010, 74):

Se dice que en una avenida arrastró el Manzanares varias [c]ubas de un ventero de la ribera y[,] como una iba llena de vino, el hombre gritaba: ¡Una va llena! ¡una va llena!, y la gente que lo oía creyó que iba por el río una ballena y salieron muchos a su encuentro con picas y chuzos, de donde quedó el apodo de ballenatos^[7] a los madrileños.⁸

2. Dictats tòpics amb implicació dialectal

Qui sap si fou en els esmentats “caramillos en el viento y grandes quimeras de nonada” (*Quijote*, II, Cap. 25) d'on Camilo José Cela pouà la inspiració per crear la *dictadologia tòpica*, és a dir, aquella disciplina que s'encarrega de recollir i estudiar els gentilicis o malnoms que s'apliquen als habitants dels diversos pobles, així com tota mena de refranys, cançons i acudits que esmentin alguna localitat.⁹ De fet, Cela havia projectat la redacció d'un *Diccionario Geográfico Popular de España (DGPE)* en 19 volums, dels quals només va aparèixer el primer (Cela 1998), que serveix d'introducció

³ A títol informatiu, heus aquí el final de l'aventura: “Don Quijote se sitúa entre los rústicos combatientes y les dirige una sabia y elocuente arenga incitándoles a la paz, pero por desgracia interviene en ello Sancho, complementando el parlamento de su amo con reflexiones propias que acaban con un sonoro y retumbante rebuzno. Los que lo escuchan creen que se están burlando de ellos y lo acometen con palos y piedras” (Riquer, 193).

⁴ No serà sobre recordar l'inici de la canònica definició celiana de *dictado tópic*: “La más desnuda y frágil huella del hombre, su voz nombrando o no más que aludiendo al otro hombre que ve y a su paisaje doméstico y familiar [...]” (Cela, 17). Vegeu la nota 9.

⁵ És a dir, “los apodos colectivos o por razón de paisanaje o vecindad” (Cela, 51).

⁶ Per citar-ne uns quants exemples, el malnom de *ballenos*, *ballenatos*, o de *Los de la ballena* en el cas de Majadahonda (a Madrid) (Tejero, 172), s'aplica als habitants d'Alhóndiga (a Guadalajara) (vegeu la nota 8), de Navaconcejo (a Càceres) (Rodríguez-Moñino, 302, núm. 888), d'Atzeneta del Maestrat (a Castelló) (Sanchis Guarner, S, 121, núm. III, 11), de la Pobla del Duc (Sanchis Guarner, CI, 205, núm. X, 125) i la Font de la Figuera (a València) (Sanchis Guarner, CI, 164, núm. IX, 19) o de Montfort del Cid (a Alacant) (Vergara 1986 [1936], 309; Sanchis Guarner, M, 181, núm. VI, 15; Parés, 497, núm. 1071).

⁷ Segons el mateix Sánchez (2002, 27): “A los madrileños les apodan con los motes de gatos y ballenatos”.

⁸ Val a dir que aquest origen, basat en el calembour *va llena* – *ballena*, resulta una *rara avis*, ja que, d'habitud, la confusió visual amb una balena es produeix per mitjà d'una albarda, no pas d'una bota de vi. Citem, a tall d'exemple, la cançó *Van los alhondigueños [/] todos en ala, [/] a matar la ballena, [/] y era una albarda*, que Vergara (2009 [1923], 67) refereix a Alhóndiga (a Guadalajara) i glossa talment: “Alude a que en una riada vieron un bulto arrastrado por las aguas, y creyendo que era una ballena salieron con escopetas a matarla, y cuando se acercaron vieron que era una albarda; por eso los llaman los *ballenos* en los pueblos próximos”.

⁹ En paraules d'Álvarez, Rodríguez & Suárez (149), es tracta de “[...] un amplio concepto que abrangue xentilicios, alcumes o calquera enunciado (cantiga, refrán, etc.) que conteña algun topónimo ou faga referencia ós poboadores dunha localidade”. Per la seva banda, Gargallo (2018, 1389) opta per la denominació *decires geográficos*, que defineix talment: “[...] aquellas fórmulas fijadas, a manera de refranes o coplas, en que unos pueblos nombran y retratan a otros, en general vecinos, con sus gentes, sus costumbres, sus maneras de ser o hacer”. Vegeu la nota 4.

al projecte (Cela, 17-80) i, alhora, recull els dictats tòpics que contenen la paraula *España* i el gentilici *español* (Cela, 87-152). Malgrat la incipient tasca inacabada, el premi Nobel (1989) va deixar un corpus de treball de més de trenta mil fitxes,¹⁰ si bé, a dreta llei, moltes estan en blanc o no contenen informacions rellevants. Tot aquest material es va poder aplegar gràcies a l'enquesta que Correos va repartir entre els diversos carters espanyols perquè fossin tan gentils d'emplenar-la a les localitats de la seva demarcació. A part de les dades derivades de l'ingent treball de camp, Cela també tenia intenció d'incloure al diccionari informacions espigolades d'obres precedents.

A un dels estudis preliminars del volum *Els pobles valencians parlen els uns dels altres*, intitulat «Estructura de les dites tòpiques», Sanchis Guarner¹¹ (S, 50-51) ens proposa un esquema dels dictats tòpics segons la causa, la forma i l'assumpte tractats;¹² dins d'aquest darrer, ens detindrem en els d'assumpte geogràfic i, més concretament, en els dialectològics, és a dir, aquells dictats que es vinculen al veïnatge lingüístic. Ara bé, per assolir el nostre propòsit, ens convindrà filar més prim que Sanchis Guarner i en completarem l'anterior sinopsi amb dos subapartats: els dictats tòpics negatius (§ 3.1.), fruit de la maledicència dels pobles veïns, i, segonament, els positius (§ 3.2.), resultat de l'orgull per uns trets lingüístics peculiars i intransferibles. Al seu torn, dividirem els negatius que es troben en l'àmbit d'una mateixa llengua (quan tant el blasrador com el blasmat parlen un únic idioma) (§ 3.1.1.), dels que apareixen en el marc de dues llengües diverses (§ 3.1.2.).

3. Corpus de dictats tòpics amb implicació dialectal

Dins l'heterogeneïtat formal dels dictats tòpics, el corpus que tot seguit oferim se centra en els refranys i les cançons populars,¹³ deixant de banda els pseudogentilicis, els malnoms... Així mateix, les fonts d'on s'han pouat els 43 exemples presentats comprenen, en primer lloc, les dues obres clàssiques de Gabriel María Vergara, tant el *Diccionario geográfico popular* de 1923, com el *Refranero geográfico español* de 1936; també s'han tingut molt en compte el *Diccionario geográfico popular de Asturias* (1990) de Luciano Castañón, el *Diccionario geográfico popular de Extremadura* (1965) d'Antonio Rodríguez-Moñino o, ben entès, el ja esmentat *Els pobles valencians parlen els uns dels altres* (1963-1982) de Manuel Sanchis Guarner, que, ben mirat, no deixa de ser el corresponent "Diccionari geogràfic popular de les terres valencianes". La bibliografia de referència es completa amb el *Refranero geográfico de Castilla y León* (2005) de Feliciano Alonso, el *Diccionario geográfico popular de Jaén* (2002) i el *Diccionario geográfico popular de Madrid* (2010) de Gaspar Sánchez Salas, secretari de Cela i deixeble avantatjat en l'àmbit de la *dictadologia tòpica*; i dos refranyers, d'àmbit més general, com són el *Refranero general ideológico español* (1953) de Luis

¹⁰ Aquest tresor lingüístic es conserva físicament a la *Fundación Pública Gallega Camilo José Cela*, ubicada a Iria Flavia (A Coruña). Quant al domini gallec i asturià, disposem de sengles pàgines web fonamentals per a investigar aquest tipus de dictats tòpics peninsulars. D'una banda, Xosé Afonso Álvarez va dirigir el buidatge de les 1338 fitxes, amb informació rellevant, que comprenen el territori gallec (vegeu Álvarez 2014); i, d'altra part, Ramón de Andrés i Luis Casteleiro es van encarregar del material asturià, d'on van extreure 2495 resultats entre *xentilicis*, *nomatos*, *refranes*, *dichos* i *coples*.

¹¹ L'edició que emprem del clàssic de Sanchis Guarner *Els pobles valencians parlen els uns dels altres* aplega els quatre volums originals (dedicats als sectors septentrional, meridional, central litoral i central interior), i en respecta la numeració, de manera que un determinat número de pàgina hi pot arribar a aparèixer quatre cops. Per facilitar-ne la consulta, abans de la indicació de pàgina i número d'enunciat, especificuem a quin dels quatre volums ens referim per mitjà de les següents abreviatures: S (septentrional), M (meridional), CL (central litoral) i CI (central interior).

¹² Pel que fa als pseudogentilicis del *Quijote* dessús citats, segons la classificació per assumpte de Sanchis Guarner, formarien part de la relació de malnoms dins dels dictats tòpics de tema antropològic.

¹³ Precisem que aquestes cançons populars en castellà s'acostumen a anomenar *coplas*.

Martínez Kleiser i *Tots els refranys catalans* (1999) d'Anna Parés. Val a dir que, en l'anterior elenc, hem esmentat, únicament, les obres d'on hem pouat en major o menor mesura; en aquest sentit, un volum cabdal com els *Dictados topicos de Portugal* (1882) de Leite de Vasconcelos no ens ha passat desapercebut, però, malauradament, no n'hem arribat a espigolar cap exemple ni apunt d'utilitat.

A continuació, presentem els 43 refranys i cançons populars que conformen el nostre corpus; es tracta d'una mostra molt representativa, si bé no exhaustiva, dels volums anteriorment esmentats. Acompanyem cada exemple amb les pertinents glosses originals i, quan escau, les reblem amb algun aclariment de collita pròpia.

3.1. Negatius

El gruix de dictats tòpics correspon a aquelles formulacions que, dins l'àmbit d'una mateixa llengua (§ 3.1.1.), o bé pel que fa a una llengua respecte a una altra realitat veïna (§ 3.1.2.), n'estrafan alguna peculiaritat lingüística.

3.1.1. En una llengua

3.1.1.1. Àrea de frontera gallegoasturiana¹⁴

- «*Soy de Villacondide y tra y traigo un gayo. ¿Quiés comprayo? No tengo dinero pra pagayo*» (Castañón, 364). Segons l'autor: "Así motejan los de Boal a Coaña por su yeísmo". Els *conceyos* occidentals de Bual, al qual pertany Villacondide, i Cuaña s'ubiquen a la zona on es parla el gallec d'Astúries.

3.1.1.2. Asturià

- *Si ñon fuera decir ñon, los ñabos y la ñavaya, xente como la de San Martín ñon la había en toda España* (Castañón, 274). Amb l'apunt: "Recogido en Verdicio (Gozón); se refiere a San Martín de Podes. El refrán refrenda que hace años en tal lugar se palatalizaba la n".¹⁵ Vegeu l'exemple següent.
- *Si ñon fuese el sí y el ñon, [ʎ]¹⁶ el ñabu y la ñabaya, [ʎ] les mocines de Tarañes [ʎ] ganaben premiu en España* (DTA, núm 262). Hi coincideixen tant el "lugar de referencia" com el "lugar de recoyida": Tarañes, al *conceyu* de Ponga. Vegeu l'exemple anterior.

3.1.1.3. Castellà

D'algú originari de Jaén es pot dir que prové *de la tierra del ronquío* (Sánchez 2002, 248, núm. 6), "[p]orque dicen que los giennenses roncan al hablar debido a una acusada aspiración de la -s implosiva final y la asimilación fonética con el sonido [x]". Els primers tres exemples al·ludeixen a aquest característic *ronquío*, mentre que els dos darrers escarneixen el parlar d'Andújar i d'Arjona, respectivament:

- *Estuve en Jaén, y ronco también* (Vergara 1986 [1936], 263; Martínez Kleiser 306, núm. 27.194; Sánchez 2002, 253, núm. 40). Vergara hi anota: "Indica lo fácil que es adaptarse al medio ambiente en que se vive".
- *A Jaén te llevarás, y el ronquío quedarás* (Martínez Kleiser 306, núm. 27.193; Sánchez 2002, 248, núm. 14). Vegeu el següent exemple.

¹⁴ Es tracta de la varietat fronterera del gallec a Astúries, també anomenada *gallego-asturianu*.

¹⁵ No deixa de ser interessant que aquest embarbussament (vegeu § 3.2.3.) s'hagi recollit a l'asturià central (que és on pertany Verdicio), ja que aquest tipus d'enunciats que juguen amb la freqüència de ñ-inicial són més típics de l'asturià oriental (Llanes, Cabrales, etc.). Vegeu, així mateix, el concepte *xant* a la nota 54.

¹⁶ La barra vertical entre claudàtors indica salt de línia a l'original.

- *De Jaén er pueblo te yebarás y er ronquío quedarás* (Vergara 1986 [1936], 262; Sánchez 2002, 250, núm. 22). Amb la següent glossa de Vergara (1986 [1936], 263): “Indica que es imposible desterrar la mala costumbre de pronunciar que tienen los de esta población”. Vegeu l’anterior refrany, així com Rodríguez-Moñino (150, núm. 368).
- *Moza de Andúzar que vas a Zaén, tráeme una zarrica que haga gorgor* (Martínez Kleiser 306, núm. 27.190; Sánchez 2002, 140, núm. 25). A Vergara (1986 [1936], 130), amb *traeme* en comptes de *tráeme* i amb aquest apunt: “Es del siglo XVI, e imita, aunque mal, el modo de hablar de algunos de la provincia”. En aquest sentit, Martínez Kleiser (306, núm. 27.190) apunta: “Imita el habla de los jiennenses”.
- – *¿Eres de Arjona? – De Arjona ero – ¿Sabes bailar? – Bailar sepo. – Echa una bailar. – Larán, larán* (Vergara 1986 [1936], 138). Amb la glossa: “Esto suelen decir de los de Arjona los de las localidades inmediatas por burlarse de ellos”. A Sánchez (2002, 143, núm. 4) i a Martínez Kleiser (297, núm. 26.573), amb lleugeres variants formals. Sánchez, a més, hi inclou el comentari: “Vaya que daban a los de Arjona los vecinos de otros pueblos de la comarca”.

Pel que fa a la província de Guadalajara, vet aquí un primer exemple al·lusiu a Fuentes de la Alcarria i un segon al municipi de Miedes:

- *¡La Magalena de Fuentes, [/] c’ agarrada está a la Cruz! [/] ¡C’ ahorros le cay la sangre! [/] ¿C’ habrá sido de Jesús?* (Vergara 2009 [1923], 141). Amb l’anotació: “El castellano le [sic] hablan muy mal en muchos pueblos de la provincia de Guadalajara, como lo prueba esta copla [...]”.
- *Mocitos, bajáis, bajáis, [/] bajairsus de la trebuna; [/] ya sabemos que sus rius, [/] ya sabemos que hacéis bulra* (Vergara 2009 [1923], 316). Vergara indica a peu de pàgina (nota 2): “Esta copla demuestra lo mal que hablan el castellano en algunos pueblos de escasa importancia de la provincia de Guadalajara”.

D’Extremadura, en presentem tres exemples: en el primer, s’escarneix el rotacisme de la -s final davant de vocal, característic de Cilleros, Serradilla i Garrovillas (tots tres a la província de Càceres); el segon mostra el típic *jau* (o pronunciació excessivament gutural de les vocals), habitual de Campanario (a Badajoz); finalment, el tercer palesa la pronunciació “seseante” d’algunes localitats de Badajoz, un fenomen que, segons Rodríguez-Moñino, l’any 1956 ja es trobava en clar retrocés:

- *De lar ocho a lar once [/] van trer horas como trer años* (Rodríguez-Moñino, 172, núm. 448). L’autor hi afegeix: “Dícenlo para ridiculizar el habla de tres pueblos: Cilleros, Serradilla y Garrovillas. (En Hoyos, contra Cilleros.)”.
- *A Campanario vendrás y el jau no te llevarás* (Vergara 2009 [1923], 106; 1986 [1936], 184). En ambdues obres, Vergara apunta: “Critica la viciosa costumbre de los naturales de esa villa extremeña de pronunciar demasiado guturalmente las vocales a modo de ladridos”. Per la seva part, Rodríguez-Moñino (150, núm. 368) transcriu *jjau!* al lloc de *jau* i hi inclou la següent glossa: “Emiten con frecuencia los de este pueblo un sonido gutural parecido al *jjau!*, de donde viene el dicho, que expresa cómo es imposible desterrar esta mala costumbre”. A Martínez Kleiser (300, núm. 26.748), amb coma després de *vendrás* i *jau* en cursiva.
- *Todos los de la Fuente [/] son conosidos, [/] porque disen aseite, [/] sebá y tosino* (Rodríguez-Moñino, 194, núm. 541). L’autor ens informa que es tracta

d'un "[d]ictado fonético alusivo a la pronunciación seseante localizada hoy en Badajoz, Fuente del Maestre, Talavera y muy pocos pueblos más: cada vez va desapareciendo con mayor rapidez esta costumbre de hablar".

Agrupem, tot seguit, dos exemples: un primer que utilitza una falsa primera persona del plural per escarnir la pronunciació de certs mots a Lumbier (Navarra); i un segon a propòsit de Madrid, on l'articulació *hespital* en lloc d'*hospital* coincideix amb el primer enunciat:

- *Aunque semos de Lumbier, [/] de la gente prencipal, [/] venemos de la junción, [/] de la junción del hespital* (Rodríguez-Moñino, 351, núm. 988). A Vergara (2009 [1923], 310), amb *venimos* en comptes de *venemos*.
- *En Madrid, con ser Corte, [/] dice la gente: [/] Hespital y pirroquia, [/] Hespicio y juente* (Rodríguez-Moñino, 351, núm. 988). Vergara (2009 [1923], 312) i Tejero (168) escriuen amb minúscula *hespital* i *hespicio*.

3.1.1.4. Català

Un exemple, a propòsit del parlar de Puigcerdà, palesa la influència del francès sobre el català fronterer, "[...] ja que la capital de Cerdanya es troba al costat mateix de la frontera estatal hispanofrancesa" (Figuera & Vigo, 228). Val la pena destacar que la burla d'aquest enunciat no rau en l'aspecte fonètic sinó en un tret lèxic (el gal·licisme *pêtre*).

- *Els de Puigcerdà diuen «pêtre» al capellà* (Parés, 502, núm. 1307).

3.1.1.5. València

En el mapa 14 de l'obra *Els parlars valencians*, Beltran & Segura (353) hi il·lustren el tractament de $[-r]$ final en valencià; i no s'obliden de fer-hi constar Pedreguer (Marina Alta) i Ibi (Alcoià), dos dels pocs pobles de la zona centreoriental d'Alacant que emmudeixen l'esmentada consonant, particularitat que esdevé motiu de befa per part de les localitats veïnes:¹⁷

- *En^[18] Pedregué' [/] tot ho saben fe'; [/] saben escurà', agraná' [/] i traure els gossos a cagà'* (Sanchis Guarner, M, 50-51, núm. I, 43). A Parés (505, núm. 1431), sense separació en versos. Sanchis Guarner el localitza a Benissa i aclareix: "Ho diuen per burlar-se dels de Pedreguer, que és l'únic poble d'aquestes comarques que no pronuncia la *-r* final de paraula [...]". Aprofitarem per aclarir que, en valencià, *escurar* significa 'netejar els plats', i *agranar*, 'escombrar'.
- "—*Eres de Pedregué', cla'?* [/] diuen els dels pobles veïns [/] —*Obri la boca, que vullc cagá'* [/] contesten els de Pedreguer" (Sanchis Guarner, M, 51, núm. I, 44). Queda, doncs, palès que, "[q]uan els dels pobles del voltant els identifiquen i estrañan la seua pronúncia local, els de Pedreguer repliquen aïrats".¹⁹

¹⁷ Apuntem a títol informatiu que Bolulla (Marina Baixa) és el poble on millor es manté aquesta pèrdua; a Ibi, hi és la norma, mentre que tant a Pedreguer com a Xàbia (Marina Alta) actualment el fenomen recula, precisament per la burla dels veïns.

¹⁸ En contra del que transcriu Sanchis Guarner, no deixa de ser curiós que a la Marina Alta (tant a Pedreguer com a Benissa) la preposició davant dels topònims sigui sempre *a*, a diferència del valencià general, que, en aquests contextos, opta per *en*. Així mateix, val a dir que, a Pedreguer, el verb *agranà* es pronunciarà amb afèresi de la *a*- inicial: *granà*.

¹⁹ Citem, a títol complementari, la següent cançó: *Dels pobles del Marquesat [/] que parlen més mallorquí, [/] és Pedreguer, sense dubte, [/] com saben tots per allí* (Sanchis Guarner, M, 38, núm. I, 2; també a Parés, 499, núm. 1199, sense cap salt de línia). Segons Sanchis Guarner, l'enunciat, localitzat a

- *En Ibi, el senyó' retó', [ʎ] en el carré' majó', [ʎ] es tira un pet i fa pudó'* (Sanchis Guarner, M, 148, núm. IV, 8). L'autor el registra a Castalla i hi anota: "Ibi és l'única localitat de la Foia de Castalla que no pronuncia la -r final, i en fan burla els dels altres pobles. El mateix s'esdevé a Pedreguer, I, 43".

Un altre tret que genera mofa és la pronunciació de la -a final àtona "amb un so molt pròxim a [ɛ]"²⁰ (Beltran & Segura, 157-158) a Sueca:

- *Els de Sueque [ʎ] ¿teniu male l'heque?* (Sanchis Guarner, CL, 166, núm. IV, 78). El rodolí es localitza a Polinyà i s'acompanya d'aquest aclariment: "En comptes de «Els de Sueca teniu mala l'haca?»». Ho diuen per burlar-se dels suecans, que la -a àtona final la pronuncien -e"²¹.

Finalment, el típic apitxament²² de certes zones del territori valencià (vegeu Beltran & Segura, 171; i 351, mapa 12) es recull en dos dictats tòpics, a propòsit del Forcall (Els Ports, a Castelló) i de Riola (la Ribera Baixa, a València), respectivament:

- *Los de Forcall, los de la putxa* (Sanchis Guarner, S, 79, núm. I, 12). A Parés (501, núm. 1297), amb article *els* en comptes de *los* en ambdós casos. Sanchis Guarner registra la parèmia a Cincorres i n'apunta que "[e]ls forcallans parlen una mica «apitxat» i ensordeixen la j, pronunciant *putxar* en comptes de *pujar*, etc.".
- *Els de Polinyà són fotxes* (Sanchis Guarner, CL, 160, núm. IV, 54). Segons l'autor, que localitza l'enunciat a Riola, "[e]ls diuen *fotxes* i no *fotges*, perquè ja comencen a parlar apitxat. La fotja és un ocell de l'Albufera, negre i lleig".

3.1.2. En dues llengües

Obrim ara l'apartat en què la crítica no es produeix entre peculiaritats d'una mateixa realitat lingüística, sinó entre dues llengües diferents: hi incloem un eloqüent exemple de la relació entre castellà i basc (§ 3.1.2.1.), però, sobretot, entre valencià i castellà (§ 3.1.2.2.).

3.1.2.1. Castellà i basc

Les dificultats comunicatives que produeix el contacte lingüístic del castellà amb una llengua no romànica com el basc ha originat el fraseologisme *Estar en vascongado* (Vergara 2009 [1923], 37; 1986 [1936], 66), és a dir, segons l'apunt de Vergara, idèntic en ambdues fonts, "[e]n sentido figurado, dicese de lo que es confuso, obscuro, ininteligible, aludiendo al modo peculiar de hablar de los vascongados"; així, ben en consonància amb l'anterior enunciat, vet aquí el punyent estirabot:

- *¿Es usted de Bilbao?... Bastante hemos hablao* (Vergara 2009 [1923], 92; 1986 [1936], 164). Vergara (2009 [1923], 92) postula: "Tal vez se refiere a que[,]

Benàmer, "[p]rodueix la impressió de ser una cançó artificiosa. El suposat mallorquinisme dialectal de Pedreguer es basa en la no pronunciació de la -r final de paraula en el parlar local: vegeu I, 43; I, 44" (M, 39, núm. I, 2). Finalment, convé destacar que la recuperació de la -r final ha arrossegat casos d'ultracorrecció ben destacables, com ara *presor* i *provisor* en comptes dels esperables *presó* i *provisor* (*processó*).

²⁰ Pronunciació, dit sigui de passada, ben característica del lleidatà.

²¹ Es tracta d'un tret bastant freqüent a molts pobles valencians, de distribució aleatòria, com ara a Alcoi (a Alacant) i en una part del Baix Maestrat (a Castelló), entre d'altres. En aquest cas, sembla deutora d'una harmonia vocàlica entre vocals d'articulació anterior (Beltran & Segura, 158).

²² Amb cert recel, optem per aquest terme pejoratiu, creat als pobles veïns per burlar-se d'aquest ensordiment de sibilants, a falta d'una altra denominació, més científica i, a l'ensem, prou connotada, que ens satisfaci.

como casi todos hablan allí el vascuence, en cuanto se sabe que uno es de aquella localidad, los castellanos no pueden sostener conversación con él”. Al final de la glosa de Vergara (1986 [1936], 164), hi apareix *con ellos* en comptes de *con él*.²³ Per la seva banda, Martínez Kleiser (299, núm. 26.678) ens proposa una variant sense tractament de cortesia: *¿Eres de Bilbao? Pues bastante hemos hablao*.

3.1.2.2. Castellà i valencià

Des de la perspectiva castellanoparlant de Castella, dos trets lèxics del valencià serveixen, en primer lloc, per caracteritzar la llengua i el territori de referència (que no s’hi especifiquen) i, segonament, per aconsellar de guardar-se’n bé prou:

- *Renegad de la tierra donde al pan llaman cuernal, y al enamorar festejar* (Vergara 2009 [1923], 270; 1986 [1936], 65). A Alonso (29) i a Martínez Kleiser (317, núm. 28.014), amb coma entre *enamorar* i *festejar*. I amb idèntica glosa en ambdós volums de Vergara: “Lo dicen en Castilla refiriéndose a Valencia, aludiendo a la analogía que encuentran entre *cuernal* y *cuerno*”. Segons la nota de Martínez Kleiser: “Es en Valencia, y tiene alusión cuernal a cuerno y cuartal”.²⁴

Adelitem-nos ara amb una bonica contalla, transmesa per Sanchis Guarner, i registrada a Xàtiva (la Costera, a València), que “justifica” la particular parla de la Canal de Navarrés (a València):

Quan Déu va crear lo món, va encarregar a Sent Pere que repartira les llengües per la terra, i Sent Pere anava amb un cabàs donant a uns pobles el valencià i a uns altres el castellà; però[,] quan va arribar a la Canal de Navarrés, estava cansat i[,] com no tenia ganes de fer faena, Sent Pere els va tirar el cabàs i va dir-los: —Vosotros, parleu com pugau! I des d’ençà que parlen com poden, mig en castellà, mig en valencià²⁵ (Sanchis Guarner, CI, 146, núm. VIII, 2 a).

En efecte, la mescla entre castellà i valencià origina enunciats com els dos primers exemples, els quals relacionen la parla de Xelva (Els Serrans, a València) i d’Ènguera

²³ Val a dir que no queda clar si aquesta formulació es refereix a la parla “ininteligible” o bé al caràcter estereotipadament arrauxat dels bilbaïns, ja que, al comtat de Niebla, a Huelva, que no és pas de llengua basca, s’hi aplica una expressió gairebé idèntica: *¿De dónde es «usté»? —Del «Condao». —Pues bastante hemos «hablao»* (Vergara 2009 [1923], 193; sense cometes a 1986 [1936], 44; amb diverses variacions formals a Martínez Kleiser 301, núm. 26.854). Dues expressions similars, les espigolem a propòsit de Colmenar (a Màlaga): *¿Eres de Colmenar? No me digas más* (Vergara 1986 [1936], 204; Martínez Kleiser 301, núm. 26.847); i *¿Eres de Colmenar? Pues no hay más que hablar* (Vergara 1986 [1936], 204; Martínez Kleiser 301, núm. 26.848).

²⁴ Una nova mostra d’injustificada maledicència contra els valencians, la pouem de Gomis (13, nota 6): “A Saragossa solen dir: *Valenciano te vuelvas si no lo haces*. No sé per què’ls aragonesos tracten tant despectivament als valencians”.

²⁵ Un conte semblant s’aplica a Guardamar (el Baix Segura, a Alacant): “Diu que Nostre Senyor anava senyalant quins pobles havien de parlar castellà i quins valencià. Senyalats tots, quedà Guardamar, i van preguntar-le: —Senyor, i matros ¿com parlarem? —Aixina com vullgau, va dir-lis, i se’n van anar. Per això en Guardamar parlem una mescla de valencià i castellà” (Sanchis Guarner, M, 235, núm. IX, 8). I encara una altra llegenda atribuïda a Anna (la Canal de Navarrés, a València): “«Els agneros, que són els sobrasalients de tota la Canal en eixa jerga, suponen que anant el Nostre Senyor repartint les llengües pel món, i havent-se-li acabat totes a l’aplegar a la Punta d’Aña, els digué: —*Vosotros hablad como queráis*. I per això parlen tan malament»” (CI, 146, núm. VIII, 2 b). Vegeu-ne dues contalles més a Sanchis Guarner (CI, 128, núm. VI, 41; i CI, 146-147, núm. VIII, 2 c).

(la Canal de Navarrés, a València) amb la pròpia d'Andalusia; o el tercer, que escarneix la parla de Polinyà de Xúquer (la Ribera Baixa, a València):

- *Els de Xelva són andalusos* (Sanchis Guarner, CI, 56, núm. II, 38). Registrat a Casinos i amb la següent remissió: “També ho diuen dels d'Énguera (CI, VIII, 26)”. Vegeu el següent exemple.
- *Los de Engra son andaluzes* (Sanchis Guarner, CI, 151, núm. VIII, 26). L'autor el localitza a Anna, remet a l'anterior exemple (“També ho diuen dels de Xelva (CI, II, 38)”), aclareix que “[e]s refereix a la seua peculiar manera de parlar el castellà”, inclou una llarga citació de Martí Gadea,²⁶ i conclou afirmant: “De fet a Énguera tenen una articulació predorso-dental fricativa les africades alveolars ç i z del castellà antic, distinta de la fricativa àpico-alveolar ss”.
- *No hoder en el campo, [/] gente de Poliñate, [/] porque apedregáis el blate* (Sanchis Guarner, CL, 161, núm. IV, 57). L'autor el registra a Sueca i n'apunta: “Ho diuen escarnint la llengua barrejada dels toueros, els quals abaixaven a la Ribera a segar arròs”.²⁷

Por otra parte, el hecho de que la frontera de la variedad valenciana del catalán sea ‘consecutiva’ (para decirlo con Joan Veny, ³1982, 19-20), nítida, de modo que se hace notar claramente la diferencia lingüística con el área confinante del castellano, al interior o al sur del país, sin duda habrá favorecido la creación de fórmulas como la que sugiere el encabezado de mi título,^[28] y que tomo de Sanchis Guarner [...] (Gargallo 2018, 1390):²⁹

- *Les xiques de Villahermosa [/] al cresol diuen candil, [/] a la finestra, ventana, [/] i al jolivert, perejil* (Sanchis Guarner, S, 143, núm. IV, 26). Sanchis Guarner localitza la cançó a Vistabella i n'apunta: “Al·ludeix a la diferència d'idioma. Villahermosa és el primer poble que parla castellà al sud de Penyalgosa. La mateixa cançó l'apliquen a altres pobles de la frontera lingüística, com el Villar de l'Arquebisbe [...], Torrevella, etc.”.

En efecto, se trata de un decir muy conocido a lo largo de toda la frontera lingüística, según el cual, desde determinada localidad de lengua catalana, se nombra a las ‘chicas’ de otra, vecina y castellanohablante, mediante la alteridad de las designaciones del “candil”,^[30] la “ventana” y el “perejil” (Gargallo 2018, 1390).

²⁶ De la qual espigolem el següent passatge: “I en Énguera, amb això que recorren tota Espanya, sobretot Andalusia, venent draps i faixes, parlen l'andalús, casi més serrat que els mateixos andalusos. D'ahí que els donen eixe nom en la dita Canal i en lo distrit de Xàtiva, per lo molt que xoca i se diferencia l'actual llenguatge del que abans usaven les agüeles [...]”.

²⁷ Vegeu el fraseologisme *Tindre més mala llengua que un touero* (Sanchis Guarner, CI, 141, núm. VII, 30), motivat pel fet que “[a] Tous parlen un castellà de transició, arcaic i reblit de valencianismes lèxics”. Com a curiositat històrica, rellevant per al cas que ens ocupa, precisarem que Tous era un poble de la Canal de Navarrés castellanoparlant, però amb molts trets del català, que, quan, als anys 70, es va construir l'embassament de Tous, es va traslladar a la Ribera (en un indret que els va cedir Alzira), convertint-se, així, en l'única localitat castellanoparlant de la Ribera Alta.

²⁸ El títol en qüestió és “*Les xiques de Villahermosa / al cresol diuen candil...* Decires geográficos en los confines de la valencianidad”.

²⁹ Per a més detalls dels exemples, i variants, d'aquesta secció, recomanem la consulta de Gargallo (2018), així com de la *Paremiologia catalana comparada digital* (PCCD) (<<https://pccd.dites.cat/>>).

³⁰ Dels tres elements lèxics que s'hi posen en joc, el gresol, la finestra i el jolivert, el primer testimonia una manera de viure, avui en dia completament obsoleta, que palesa l'avior de la cançó; per adonar-nos-en, només cal pensar en refranys com ara *Per Sant Ermengol* (24 d'abril) *apaga el gresol i pel setembre*

Per bé que la formulació inicial més recurrent sigui *Les xiques* (vegeu-ne, a part de l'exemple anterior, dos més a continuació), n'hi ha d'altres, com l'eloqüent *Les xurretes* de la tercera cançó:³¹

- *Les xiques de Torrevella* [/] *al cresol diuen candil*, [/] *a la finestra*, ventana, [/] *i al jolivert*, perejil (Sanchis Guarner, M, 238, núm. IX, 22). Localitzat a Guardamar i amb l'apunt: "L'apliquen també a les xiques de Villahermosa (S, IV, 26), i a les d'altres punts de la frontera lingüística".
- *Les xiques del' Englesola*^[32] [/] *al cresol diuen «candil»*, [/] *a la finestra*, «ventana», [/] *e al jolivert*, «perejil» (Vergara 2009 [1923], 156). L'autor precisa: "Según dicen los de Benasal". Aclarim que Iglesuela del Cid ja es troba a la província de Terol.
- *Les xurretes del Villar* [/] *al cresol diuen candil*, [/] *a la finestra* ventana [/] *i al jolivert* perejil (Sanchis Guarner, CI, 60, núm. II, 64). Registrat a Casinos amb l'anotació: "És la mateixa cançó al·lusiva al canvi d'idioma que apliquen a Villahermosa (S, IV, 26) i a Torrevella (M, IX, 22)".³³

3.2. Positius

Després d'haver estafet a bastament la parla d'altri, és hora de treure a col·lació alguns exemples que, si bé menys nombrosos, demostrin que els dictats tòpics amb implicació dialectal també poden ser implícitament positius, circumstància que es produeix quan els habitants recorden alguna peculiaritat lingüística que els caracteritza i distingeix dels veïns. En els següents exemples, doncs, es posa en relleu el l'orgull de pertinença a un indret concret.

---

torna'l a encendre (Parés, 117, núm. 2069) o *Per Sant Cebrià i Santa Justina* (26 de setembre), *penja el gresol a la cuina* (Parés, 147, núm. 3376); o fins i tot en el fraseologisme *Portar solfes* ['portar taques de greix'], que Amades (1983, 98) glossa talment: "Abans de la descoberta del gas els músics de teatre tenien gresollets d'oli penjats als faristols per tal de poder llegir amb facilitat les notes manuscrites en els papers. Per compte que hi tinguessin, sobretot quan havien de servir molt, els papers es tacaven d'oli, fins al punt que la gent va associar les idees de solfa i de taca d'oli i va aplicar a aquesta el qualificatiu de solfa".

³¹ A propòsit de l'enunciat *Els dels pobles valencians que parlen castellà*, [sic] *són xurros*, i *la seua terra és la xurreria*, registrat a València, Sanchis Guarner (CI, 62, núm. II, 72) ens regala una jovial llegenda apòcrifa: "Hi ha una tradició que diu que[,] quan acudien a les Corts del regne els representants de les viles que parlen castellà, en jurar els Furs, en comptes de dir «jure», deien «churo», i els altres se'n burlaven i per això els anomenaven «xurros»". Segons Gargallo (2002, 128): "Aplicat sempre a determinats parlars i parlants, i a llurs corresponents territoris, *xurro* (o *churro*) naix com a marca identificadora de la visió de l'altre, etiqueta popular aprofitada (sense el matis pejoratiu que a voltes comporta entre la gent del poble) pels cultivadors de la filologia, i més en particular de la dialectologia. Una alteritat que, dins del context valencià i des de la perspectiva catalanoparlant, abraça com a mínim la modalitat castellana de base aragonesa (àlies, «castellanoaragonesa») emprada pels valencians veïns de l'interior, i també els seus parlants, així com la mateixa terra que els acull". Vegeu, igualment, l'apartat "2.1.3. Las hablas castellanas de territorio valenciano" a Gargallo (2022, 208-210).

³² Sembla errata en lloc de "de l'Englesola". Aclarim, segons comunicació personal de Vicent Beltran, que el nom fixat en català és *l'Englesola*, mentre que els autòctons aragonesos l'anomenen *la llesuela*.

³³ Per palesar la diversitat de variants d'aquest i dels anteriors exemples, remetrem, un cop més, a Gargallo (2018), així com a la *PCCD* de Víctor Pàmies, i, per torna, esmentarem un darrer enunciat en clau masculina: *Els churros en Aragón* [/] *al crisol diuen candil*; [/] *a la finestra*, ventana, [/] *y al chorivert*, perejil (Vergara 2009 [1923], 17). A Rodríguez-Moñino (351, núm. 988), sense cap de les tres comes, amb coma en comptes de punt i coma després de *candil*, i amb *cresol* en lloc de *crisol*.

3.2.1. Asturià

- *Quien nun diga llin, llou, llana, nun ya del llugar de Llaviana* (Castañón, 197). S'al·ludeix al *conceyu* d'aquest nom, ubicat a la regió sud-oriental d'Astúries.³⁴
- *Quien nu diga lleite, ya sendiella, nun ya del llugar de Lleirella*³⁵ (Castañón, 197). Lleirella pertany a la parròquia de Barcia, al *conceyu* nord-occidental de Valdés.
- *Quen*^[36] *non diga tchume, tcheite, tchimo,*^[37] *tchana, non ya de La Braña*³⁸ (Vergara 1986 [1936], 29); és a dir, en traducció de l'autor: "Quien no diga lumbre, lecho,^[39] lino, lana, no es de La Braña". No podem precisar de quina Braña es tracta, si bé el so [t̪s], corresponent a *ll* (al text, *tch*), ens convida a ubicar-lo a la zona occidental de l'asturià.
- *El que non diga chino, chana, non ye de Vichachana*⁴⁰ (Castañón, 364). Es refereix a la parròquia de Villayana,⁴¹ al *conceyu* de Lena, al centre sud d'Astúries.

3.2.2. Castellà

El tret fonètic més distintiu dels habitants de Jaén esdevé la pèrdua de *-s* final en benefici d'una jota aspirada:

- *Pues tú dices loj ajoj y yo digo loj ojoj, ambos de Jaén somos* (Martínez Kleiser 306, núm. 27.191). A Sánchez (2002, 254, núm. 54), amb *loj ajoj* en comptes de *loj ojoj*.
- *Tu dices «loj jajos» y yo digo «loj joju», de Jaén somos* (Vergara 1986 [1936], 263; Sánchez 2002, 256, núm. 66). Vergara apunta: "En vez de decir: «los ajos y los ojos»".

D'altra banda, als dos exemples següents, tant els autòctons de Peñaranda de Bracamonte (a Salamanca), com els de Huertas i Trujillo (ambdós a la província de Càceres), s'autocaracteritzen per ser ieistes. La segona part del segon exemple, al·lusiú a la pronunciació aspirada *jigo* i *jiguera* (en lloc de *higo* i *higuera*) a la Madroñera (a Càceres), enllaça amb quatre exemples més que posen de manifest aquest mateix fenomen a la regió de Serradilla (Càceres) i, en els dos darrers enunciats, a la Montaña, és a dir, en aquella "[...] región, formada por la antigua parte de la tierra de Burgos, que constituye hoy la provincia de Santander" (Vergara 2009 [1923], 32):

³⁴ Llaviana pertany a l'asturià central, concretament a la subvarietat de la Cuenca del Nalón, caracteritzada per la presència de la metafofia vocàlica per *-u* final; fenomen que justifica *llou*, forma metafonètica del general *llau* ['costat'].

³⁵ En grafia actual: *Quien nun diga lleite, ya sendiella, nun ya del llugar de Lleiriella*. La gràcia de l'embarbussament rau en el so [t̪s] (africada prepalatal sorda) en comptes de /k/; de fet, a bona part de l'asturià occidental i central meridional es troben embarbussaments d'aquest carés, basats, precisament, en l'esmentada pronunciació.

³⁶ Sembla un error; hi esperariem *Quien*.

³⁷ Hauria de ser *tchino* (en l'actual grafia, *llinu*), no pas *tchimo*.

³⁸ En grafia moderna: *Quien nun diga llume, lleite, llinu, llana, nun ya de La Braña*.

³⁹ Vergara confon *lecho* amb *leche*, que és el mot que hi escau.

⁴⁰ En l'actual grafia: *El que nun diga llino, llana, nun ye de Villayana*. D'altra banda, sobta la forma de l'adverbi *non*, que pràcticament en tot l'asturià central i occidental, en posició preverbal, és *nun*.

⁴¹ Transcrivim el topònim en la versió oficial vigent des de 2005. Això no obstant, convé esmentar que, a partir de la castellanitzada *Villallana*, es produïen falses asturianitzacions, com ara *Vichachana*, bo i convertint tota *ll* en *ll* [t̪s]. Deduïm, per tant, que Castañón va recollir malament el topònim o bé el va "reasturianitzar" erròniament.

- *El que no dice*: gayo, gayina, poyo, poyino, boteya, boteyín, *no es peñarandín* (Alonso, 101). Segons Alonso: “Aludiendo a la forma peculiar que tienen los naturales de Peñaranda de pronunciar la «ll»”.
- *El que no dice* poyo y poyiyo [ʎ] *no es de las Huertas ni de Trujillo*; [ʎ] y *el que no dice* jigo y jiguera [ʎ] *no es de la Madroñera* (Rodríguez-Moñino, 389, núm. 1138).
- *El que no diga jacha, jigo y jiguera, no es de mi tierra* (Rodríguez-Moñino, 33, núm. 7). Resulta curiós observar com la variant pouada de Vergara (1986 [1936], 21), *El que no diga jigo y jiguera no es de mi tierra*, no s’aplica a Extremadura, que és l’objecte d’estudi de Rodríguez-Moñino, sinó a Andalusia: “Aplicase a los andaluces por la aspiración que hacen de la hache, aunque no es tan exagerada como la jota, como la pintan en otras regiones”. El mateix succeeix amb la variant proposada per Martínez Kleiser (292, núm. 26.168): *Quien no diga jigo, jacha, jorma y jiguera, no es de mi tierra*.
- *El que no diga jorna, jigu y jiguera, no es de mi tierra* (Rodríguez-Moñino, 33, núm. 8). Segons l’autor: “Dícnlo en Extremadura alta, hacia Serradilla [...]”.
- *Quien no diga jacha, jucha, jisu*^[42] y *jiguera, no es de mi tierra* (Vergara 2009 [1923], 32). Sense coma després de *jiguera* a Vergara (1986 [1936], 58), per bé que amb el mateix comentari: “Alude al modo peculiar de hablar de los montañeses”.
- *Si naciste en la Montaña, dirás jorcinas*,^[43] *jucha y engarra*^[44] (Vergara 2009 [1923], 32). Sense coma després de *Montaña* a Vergara (1986 [1936], 56), que inclou la mateixa glossa que la font anterior: “Se refiere al modo especial de hablar los de esta región”. A Martínez Kleiser (293, núm. 26.330), *juncha* en lloc de *jucha*, probable *lapsus calami*.

3.2.3. El dictat tòpic com a xibòlet

Otros dictados tópicos se crean en un intento de parodiar la forma de hablar de los giennenses, en los cuales se hace una mala imitación de su vocalización: “Moza de Andúzar que va a Zaén, tráeme una zarrica que haga gorgor”, o este otro: “Pues tú dices loj ajoj y yo digo loj ajoj, ambos de Jaén somos” (Sánchez 2002, 104).

Malgrat que Sánchez els posi al mateix sac, nosaltres ens atrevirem a distingir l’enunciat *Moza de Andúzar que va a Zaén, tráeme una zarrica que haga gorgor* (§ 3.1.1.3.), en què una noia d’Andújar esdevé el blanc de l’escarni aliè, de la formulació *Pues tú dices loj ajoj y yo digo loj ajoj, ambos de Jaén somos* (§ 3.2.2.), pronunciada per dos individus d’un mateix poble, del qual es pretén mostrar una determinada idiosincràsia lingüística. Certament, els camins de la maledicència popular són inescrutables i poden adoptar una espúria primera persona com a reforç humorístic; és el cas de *Aunque semos de Lumbier, [ʎ] de la gente prencipal, [ʎ] venemos de la junción, [ʎ] de la junción del hospital* (§ 3.1.1.3.), en què la primera persona del plural servia, falsament des de fora el poble, per a ridiculitzar encara més els habitants de Lumbier. Així doncs, existeix una ratlla molt fina entre el sentiment de pertinença a un indret (§ 3.2.) o bé la burla que en facin els veïns del redol (§ 3.1.). En altres mots, les anteriors parèmies, posades en boca d’un parlant d’aquella varietat o bé en llavis d’un foraster,

⁴² Variant de *hiso* [‘fita, molló’].

⁴³ ‘Estella petita de fusta que salta quan es pica la llenya’.

⁴⁴ ‘Lluita, baralla’.

demostren una intencionalitat del tot oposada; en el primer cas, que és el que suara ens interessa, els exemples provindrien de parlants que s'identificarien i "reconeixerien" a través de determinats trets fonètics (o lèxics). A favor del nostre argument, ens permetem recórrer a un passatge emblemàtic de les Sagrades Escripures (*Jutges*, XII, v. 5-6):

Els galaadites van ocupar els guals del Jordà, en direcció a Efraïm. I, quan un efraïmita fugitiu els demanava que el deixessin passar, li preguntaven:

– Ets d'Efraïm?

Si contestava que no, li demanaven que digués «xibòlet», però ell deia «sibòlet»,^[45] perquè no sabia pronunciar-ho correctament. Aleshores l'agafaven i el degollaven vora els guals del Jordà. En aquella ocasió van morir quaranta-dos mil efraïmites.⁴⁶

Arran d'aquest fragment bíblic, el mot *xibòlet* va passar a significar una mena de sant i senya que permetria distingir la procedència d'algú, ja que la incapacitat per a pronunciar certs fonemes propis d'una realitat lingüística delatava el foraster.⁴⁷ Sense anar més lluny, un famós embarbussament⁴⁸ català provindria d'un xibòlet envoltat de llegenda; el mestre Joan Amades (2001 [1933], 46-48)⁴⁹ ens situa a l'inici de la Guerra dels Segadors (1640-1652), concretament el dia 26 de gener del 1640, quan es va lliurar la batalla de Montjuïc entre catalans i castellans. La batussa es va allargar fins a la nit, de manera que la foscor impedia distingir els dos bàndols. Als catalans, aleshores, se'ls va acudir, quan es topaven amb algú, cridar-li "Setze jutges!"; si l'individu en qüestió repetia el sintagma amb la fonètica adequada,⁵⁰ significava que era dels seus i, si no n'era capaç, quedava clar que pertanyia al bàndol contrari. El xibòlet a què al·ludíem al principi no és altre que l'embarbussament català més famós:⁵¹ *Setze jutges d'un jutjat mengen fetge d'un penjat*.⁵² Farnés (VIII, 90, núm. S993) aprofita aquesta formulació

⁴⁵ És a dir, pronunciava la lletra xin com a alveolar /s/ en lloc de postalveolar /ʃ/, tal com ho feien els efraïmites. Apuntem, de passada, que el mot en qüestió significa 'espiga'.

⁴⁶ No en va, al *Pantagruel* (V, Cap. XIX) de Rabelais, hi trobem el següent passatge: "Panurge me dist en l'aureille : Compaignon, as-tu rien eu peur en ceste dernière boutée ? — Quelque peu, respondy-je. — J'en ay, dist-il, plus eu que jamais n'eurent les soldats d'Ephraïm quand par les Galaadites feurent occis et noyez pour en lieu de Schibboleth dire Sibboleth".

⁴⁷ "Tots els pobles tenen una paraula o una frase que sols ells saben pronunciar amb una refinada i aguda perfecció, i que serveix per a identificar i distingir els estrangers, els quals[,] per més que dominin la parla d'un altre país, molt rarament i difícilment poden arribar a pronunciar aquella paraula o frase que sembla posseïda d'una certa màgica i que sols es deixa dir amb meravellosa justesa per aquells que del bressol han après la parla que la té i que pren com a distintiu" (Amades 2001 [1933], 46-47). En conseqüència, segons Serra (343): "Un parlant no natiu capaç de pronunciar algun d'aquests entrebancs en la llengua apresada no només demostra la seva habilitat lingüística. Gairebé mostra la seva adscripció a una nova identitat".

⁴⁸ "En català les [aquestes fórmules lingüístiques] anomenem *embarbussaments*, *empatolls*, *embarassa llengües* i *entrebancs de llengua*. El seu terme científic és el de fórmules ortofòniques, això és, de fonètica recta o perfecta" (Amades 2004 [1933], 13). Segons Serra (343): "Un embarbussament és una frase carregada d'al·literacions que cal pronunciar amb una certa rapidesa. Naturalment els sons més repetits solen ser els que comporten una major dificultat de pronúncia".

⁴⁹ Vegeu també el breu apunt a l'epígraf *La batalla de Montjuïc*, inclòs a Amades (2009 [1935], 10).

⁵⁰ No endebades, l'objectiu de tot embarbussament "[...] és demostrar la destresa verbal d'un parlant pronunciant una frase que contingui el major nombre possible de dificultats fonètiques" (Serra, 343); allò que Amades (2004 [1933], 13) adjectiva bellament com a "[...] fonètica revessa i ravenxinada [...]".

⁵¹ "En català l'exemple emblemàtic d'aquest artifici oral és, en una de les moltes versions que en circulen: «Setze jutges d'un jutjat mengen fetge d'un penjat; si el penjat despenyen, els setze jutges del jutjat no podran menjar més fetge del penjat.»" (Serra, 343).

⁵² "És general a tot Catalunya. Es diu per demostrar que un és català o no ho és, per mitjà de la pronúncia" (Farnés, VIII, 90, núm. S993).

per remetre a un altre xibòlet que no ens estem de citar: *Vi bo de Vimbodí* (VIII, 799, núm. V838); es tracta d'un "[j]oc de paraules popular al Camp de Tarragona per conèixer els que en són forasters, perquè pronuncien igual la *v* i la *b*".

Serveixin, doncs, aquest parell d'anècdotes per posar en relleu el paper identificador i cohesionador, en el marc d'una mateixa comunitat lingüística, dels exemples presentats en aquest apartat 3.2.; unes parèmies-xibòlets-embarbussaments que, no ens reca d'insistir-hi, podrien interpretar-se ben diversament en funció del punt de vista.⁵³ Davant d'aquest dubte, irresolut i irresoluble, no ens queden altres tornes sinó atendre l'admonició de don Quijote a Sancho, quan li aconsella: "[...] cuando la justicia estuviese en duda me decantase y acogiese a la misericordia [...]" (*Quijote*, II, Cap. 51).

4. Conclusions

El buidatge de diverses fonts paremiogràfiques d'àmbit peninsular ens ha fornint un corpus de 43 enunciats, entre refranys i cançons populars, una quantitat que, malgrat la sorprenent afirmació de Rodríguez-Moñino (351, núm. 988), segons la qual "[e]ste genero de dictados, útil auxiliar para los estudios lingüísticos, no escasea en España [...]", nosaltres, per contra, no podem sinó considerar ben minsa. En aquest sentit, només cal consultar l'apartat de refranys "Geográficos" al *Refranero general ideológico español* de Martínez Kleiser (291-319, núm. 26.151-28.132) per adonar-nos que, entre més de mil set-cents parèmies, s'hi troben encara no una vintena de dictats tòpics amb implicació dialectal.

Pel que es desprèn de les diverses fonts consultades, una curiosa inèrcia fa que aquestes formulacions es contemplin sempre des d'una òptica negativa (§ 3.1.), és a dir, com a crítica forana a un tipus concret de parla aliena.⁵⁴ Això no obstant, en aquest article, hem maldat per vincular certes parèmies (§ 3.2.1. i § 3.2.2.) amb els xibòlets i els embarbussaments (§ 3.2.3.), fórmules que posen en relleu l'especificitat positiva d'uns trets lingüístics "irreproduïbles" per a algú que no pertanyi a aquella comunitat. No en va, resulta palesa la similitud dels dotze dictats tòpics positius, la majoria dels quals s'avindria al següent esquema composicional (que acompanyem amb tres exemples): "Qui/El que no digui/diu X no és gentilici/de Y/de la meua terra",⁵⁵ *El que non diga chino, chana, non ye de Vichachana* (§ 3.2.1.); *El que no dice: gayo, gayina, poyo, poyino, boteya, boteyín, no es peñarandín* (§ 3.2.2.); o *Quien no diga jacha, jucha, jisu y jiguera, no es de mi tierra* (§ 3.2.2.).

D'altra banda, és evident que el fet de disposar de refranys geogràfics centrats en un determinat àmbit ha esbiaixat els resultats del nostre corpus, com demostren la notable presència d'exemples extremenys, jaenesos, asturians o valencians, pouats als reculls de Rodríguez-Moñino (1965), Sánchez (2002), Castañón (1990) o Sanchis Guarner (1992 [1963-1982]), respectivament. Ens cal, doncs, reconèixer la necessitat d'ampliar un corpus, pretesament panpeninsular, que, tal com l'hem presentat, no inclou cap exemple gallec o portuguès, ni d'altres llocs de Castella més enllà dels esmentats, ni gairebé tampoc catalans de fora de terres valencianes.⁵⁶ L'extensió del focus d'estudi a

⁵³ Vegeu el primer exemple asturià de § 3.1.1.2. i la corresponent nota 15.

⁵⁴ Justament d'aquesta perspectiva es contemplen, per exemple, els escarnidors *xants* recollits a La Franja, és a dir, "[...] les fórmules fixes imitatives de la tonada o de les inflexions pròpies de la veu d'una persona determinada, de les deficiències articulatòries de certes persones (papissotes, farfalloses i tartamudes) o, en especial, en el nostre cas, de les característiques fonètiques més singulars d'una determinada parla local" (Moret 1995, 9).

⁵⁵ On *X* al·ludiria a aquells mots característics, la fonètica o ús dels quals determina la pertinença a aquell lloc, i *Y* substituiria l'indret en qüestió.

⁵⁶ L'actual corpus, per citar un sol exemple, podria ampliar-se amb els *xants* de la Franja aplegats per Moret (1995, 102-103, núm. 33-46; 1997, 47-48, núm. 69-82). Vegeu la nota 54.

d'altres realitats lingüístiques, poc o gens representades aquí, es podria arrodonir bo i ampliant la cerca a tot tipus de dictats tòpics, no únicament a refranys i cançons, com ara a aquells pseudogentilicis que s'hagin originat, no pas a través de pseudollegendes (recordem la de la flotant albarda, que s'arribava a confondre amb una balena; vegeu § 1.), sinó per motivació lingüística. A tall d'exemple, ens ve a la memòria aquell grapadet de pobles belgues d'expressió xampanyesa, ubicats a la frontera sud de Valònia (a prop de Bouillon), a qui s'aplica el pseudogentilici *macus*, ja que en xampanyès l'adjectiu possessiu és femení (per tant, *ma* i no pas *mon* o *mi*, com en való); això fa que en aquest redol es digui “ma cu” en comptes de “mon cul”, d'on sorgeix l'escarnidor pseudogentilici.⁵⁷ De ben segur que, amb aquest tipus de recerca, els dictats tòpics de carés dialectal agafarien més volada i esdevindrien una eina impagable per a la lingüística, la paremiologia i el folklore peninsulars.

---

⁵⁷ Agraïm a Jean Germain i a Maria-Reina Bastardas aquesta valuosa informació.

Obres citades

- Alonso Martín, Feliciano. *Refranero geográfico de Castilla y León*. Valladolid: Junta de Castilla y León, 2005.
- Álvarez Pérez, Xosé Afonso dir. *Portal de ditados tópicos galegos*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. <<http://ilg.usc.es/ditados>>.
- . “Edición de los materiales gallegos del *Diccionario Geográfico Popular de España* de Camilo José Cela.” Dins Joan Tort i Donada & Montserrat Montagut i Montagut eds. *Els noms en la vida quotidiana. Actes del XXIV Congrés Internacional d’ICOS sobre Ciències Onomàstiques*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2014. 963-971.
- Álvarez Pérez, Xosé Afonso, David Rodríguez Lorenzo & Damián Suárez Vázquez. “Unha aproximación ós ditados tópicos coruñeses nos materiais do *Diccionario geográfico popular de España*.” *El Extramundi y los Papeles de Iria Flavia* 61 (2010): 149-164.
- Amades, Joan. *Refrans musicals – Comparances*. Barcelona: Editorial Selecta, 1983.
- . *Tradicions patriòtiques*. Tarragona: El Mèdol, 2001 [1933].
- . *Jocs de paraula i jocs de memòria*. Tarragona: El Mèdol, 2004² [1933].
- . *Excursió llegendària pel Pla de Barcelona*. Tarragona: El Mèdol, 2009² [1935].
- Beltran Calvo, Vicent & Carles Segura-Llopes. *Els parlars valencians*. València: Universitat de València, 2022⁴.
- Castañón, Luciano. *Diccionario geográfico popular de Asturias*. Oviedo: Principado de Asturias, 1990.
- Cela, Camilo José. *Diccionario geográfico popular de España. I. Introducción a la dictadología tópica*. Madrid: Noesis, 1998.
- DTA = Casteleiro Oliveros, Luis & Ramón de Andrés Díaz dirs. *Asturies nel Diccionario Geográfico Popular de España*. Uviéu: Seminariu de Filoloxía Asturiana (Universidá d’Uviéu). <<https://www.unioviado.es/dgpeasturies/#presentacion>>.
- Farnés, Sebastià. *Paremiologia catalana comparada*. Edició a cura de Jaume Vidal Alcover, Magí Sunyer & Josep Lluís Savall, amb la col·laboració de Josep M. Pujol. Barcelona: Columna, 1992-1999. 8 vols.
- Figuera, Manel & Salvador Vigo. *1.672 dites populars del parlar de Cerdanya*. La Seu d’Urgell: Edicions Salòria, 2017.
- Gargallo Gil, José Enrique. “Dues menes de frontera (lingüística i administrativa), diversos models de parlars (i de parlants) xurros fronterers.” *Caplletra* 32 (2002): 127-141.
- . “*Les xiques de Villahermosa / al cresol diuen candil...* Decires geográficos en los confines de la valencianidad.” Dins Roberto Antonelli, Martin Glessgen & Paul Videsott eds. *Atti del XXVIII Congresso internazionale di linguistica e filologia romanza (Roma, 18-23 luglio 2016)*. Strasbourg: Société de Linguistique Romane / Éditions de linguistique et de philologie, 2018. Volume 2. 1389-1402.
- . “La representación del espacio iberorromance en el *Onomasticon Cataloniae*.” *Archivum* 72 (2022): 197-227.
- Gomis i Mestre, Cels. *Zoologia popular catalana*. Barcelona: Tip. «L’Avenç», 1910.
- Leite de Vasconcelos, José. *Dictados topicos de Portugal*. Barcellos: Typ. da Aurora do Cavado, 1882.
- Martínez Kleiser, Luis. *Refranero general ideológico español*. Madrid: Real Academia Española, 1989 [1953].

- Moret, Hèctor. *Lo Molinar. Literatura popular catalana del Matarranya i Mequinensa*. 3. *Gèneres menors de la literatura popular*. Calaceit: Instituto de Estudios Turolenses, Associació Cultural del Matarranya & Carrutxa, 1995.
- . *Bllat Colrat! Literatura popular catalana del Baix Cinca, la Llitera i la Ribagorça*. 3. *Gèneres etnopoètics breus no musicals*. Calaceit: Instituto de Estudios Altoaragoneses, Institut d'Estudis del Baix Cinca, Institut d'Estudis Ilerdencs & Diputació General d'Aragó, 1997.
- Parés i Puntas, Anna. *Tots els refranys catalans*. Barcelona: Edicions 62, 2000² [1999].
- PCCD = Pàmies, Víctor. *Paremiologia catalana comparada digital*. <<https://pccd.dites.cat/>>.
- Riquer, Martín de. *Para leer a Cervantes*. Barcelona: Acantilado, 2010.
- Rodríguez-Moñino, Antonio. *Diccionario geográfico popular de Extremadura*. Madrid: Badajoz-Imprenta de la Diputación Provincial, 1965.
- Sánchez Salas, Gaspar. *Diccionario geográfico popular de Jaén*. Barcelona: Carena, 2002.
- . *Diccionario geográfico popular de Madrid*. Madrid: La Librería, 2010.
- Sanchis Guarnier, Manuel. *Els pobles valencians parlen els uns dels altres*. Castelló: Fundació Caixa Castelló, 1992 [1963-1982].^[58]
- Serra, Màrius. *Verbàlia. Jocs de paraules i esforços de l'enginy literari*. Barcelona: Empúries, 2001³.
- Tejero Robledo, Eduardo. "Literatura popular en la Comunidad de Madrid. Refranero. Dictados tópicos. Cancionero." *Didáctica. Lengua y Literatura* 1 133 (1989): 133-187.
- Veny, Joan. *Els parlars catalans (Síntesi de dialectologia)*. Palma de Mallorca: Editorial Moll, 1982³.
- Vergara Martín, Gabriel María. *Refranero geográfico español*. Madrid: Editorial Hernando, 1986² [1936].
- . *Diccionario geográfico popular de cantares, refranes, adagios, proverbios, locuciones, frases proverbiales y modismos españoles*. Sevilla: Extramuros, 2009 [1923].

---

⁵⁸ Pel que fa a la manera de citar aquesta font al llarg de l'article, vegeu la nota 11.